

A TUDOMÁNYOSSÁG VONZÁSÁBAN

Az esszéíró Varga Zoltán

HÓDI ÉVA

Tudomány és szépirodalom szintézise az esszéírók örök álma. Eleve problematikusnak tetsző célkitűzés, mely talán elérhetetlennek is tűnik. Mert vajon lehetséges-e szemléletességre, könnyedségre, bravúros stilisztikai megoldásokra törekvő nyelvezettel a szépirodalomtól esetleg távolabb álló gondolati tartalmakat megörökíteni? Vagy lehetséges-e az egyes tudományágak módszertani követelményeit, szakterminológiáját mellőzve újabb összefüggéseket felismerni, érvényes és aktuális következtetéseket levonni? És különösen napjainkban, amikor minden állítás csak a tények és bizonyítékok objektív tükrében tekinthető igaznak, van-e még hitelük a spontán gondolatoknak, az esetleges asszociációknak, a spekulatív úton felismert összefüggéseknek? Az esszé mint „kísérlet” műfaji sajátosságaiból következően ad-e lehetőséget számunkra a valóság mélyebb összefüggéseinek megragadására, vagy elsősorban szellemi bravúrként, elegáns könnyedségéért, csillogó nyelvezetéért érdemel figyelmet?

Ez utóbbival az esszéírók legjobbjai sosem elégedtek meg. A harmincas évek nagy nemzedéke — köztük Szerb Antal, Halász Gábor, Németh László, Cs. Szabó László és mások — éppen a legaktuálisabb korproblémák iránt mutattak érzékenységet. Talán éppen az ő esszéjük tükrözte legjobban az adott kor hangulatát, melynek jellemző sajátosságai között ott találjuk a történelmi körülmények által determinált szorongást, reményvesztettséget, rossz közérzetet. Sokoldalú műveltségük, széles látókörük, intellektuális beállítódásuk, az összefüggések felismerésének vágya a kor legidősebb problémái iránti fogékonysággal és egy bizonyos fokú bizalmatlansággal párosulva megteremtette azt a jellegzetes „esszéíró” magatartást, amely azóta is a műfajválasztás mögött felismerhetően jelen van. Gondolhatunk itt akár a közelmúltban elhunyt Cs. Szabó László *Órzők* c. esszégyűjteményére a Magvető Kiadó gondozásában, melyben a szerző harminc év terméséből válogatva „fojtott szorongású hangvétellel” az európai művelődés és kultúra százado-

kon át ívelő eseményeit és kiemelkedő személyiségeit veszi számba. Cs. Szabó esszéi azt is példázzák, hogy a magyar irodalomban elsősorban az irodalom- és kultúrtörténeti tárgyú esszének vannak hagyományai, bár ez nem jelenti azt, hogy az esszé műfaji sajátosságai ne tennék lehetővé, hogy alkalmanként a szépirodalomtól igen távol álló tudományterületekről szerezzen inspiráló ösztönzést a maga számára. Akár a természet-tudománytól, genetikától, lélektantól, tükrözve azt, hogy tudomány és szépirodalom viszonya az elmúlt évtizedek alatt igen bonyolulttá vált, s a tudományos érdeklődés minden eddiginél nagyobb szerepet játszik napjaink irodalomszemléletének formálódásában. Mint ahogy korunk embere létproblémáira a természet- és társadalomtudományoktól vár választ, a tudományos eredmények iránti igények belopóztak az irodalomba, művészetekbe, és szemléletváltozásokat követelve, érvényes megjelenési formát keresnek maguknak.

Ebből azonban még nem következik az, hogy tudomány és szépirodalom szintézise elérhetőbb közelségbe került volna. Paradox módon azt mondhatjuk, inkább fokozódott köztük a távolság. Méghozzá egyoldalúan. Az irodalom nyitottabb, fogékonyabb a tudományos eredmények befogadására, a tudomány viszont, differenciálódásából következően, a nem szakember számára egyre nehezebben követhető. Még egyes tudományágak is számos szakterületre bomlanak, s nem ritka, hogy egy adott tudományágon belül a különböző részterületekkel foglalkozó szaktudósok is nehezen értik meg egymást. Hogyne vonatkozna mindez fokozott mértékben a kívülállóra, aki pusztán természetes kíváncsiságára hagyatkozva próbál közelíteni a legújabb tudományos eredményekhez! A szakterminológiák dzsungelében botorkáló érdeklődő türelmét veszítve rendszerint megelégszik az ismeretterjesztés és más közvetítők által nyújtott tudásanyaggal. Mert minden nehézség ellenére is egyre növekszik a tudományos felismerések iránti érdeklődés. Csak ezek közvetlen befogadása vált nehezebbé, mint korábban. Egyre kevesebb a polihisztor, a több tudományban járatos tudós, író vagy esetleg művész. A Németh László-i tudományos sokoldalúság vagy Cs. Szabó szerteágazó, a művelődéstörténettől a közgazdaságtudományig terjedő hatalmas ismeretanyaga a ma embere számára inkább csak kuriózum, mintsem követhető példa. S ez nyilván nem véletlen. Minden bizonnyal nem az emberek váltak kevésbé értelmessé, s nem is az érdeklődés hiányzik. A szakosodás, az egy részterületre koncentrálódó tudás azonban legalább annyi veszteséggel jár, mint amennyi hasznot hoz. A részletek alapos ismerete sem pótolhatja ugyanis az összefüggések felismerésének képességét.

Tudomány és szépirodalom összebékítésére belátható időn belül valószínűleg nem kerül sor. A fejlődéssel járó differenciálódás nem kedvez ennek a folyamatnak, hanem egy éppen ellenkező tendenciájú jelenséget hoz létre. Bár ez mégsem jelenti azt, hogy a szépirodalom ne hasznosítana komoly felismeréseket, számottevő gondolatokat a tudomány je-

lenlegi eredményeiből. A filozófia és a lélektani kutatások iránti érdeklődés gyökerei még a századforduló idejére — vagy még korábbra — nyúlnak vissza. Gondoljunk csak akár a nyugatos írók műveire, Babits, Kosztolányi azóta klasszikussá vált regényeire, *A gólyakalifára*, a *Halálfiaira*, az *Édes Annára*, a *Pacsirtára*, az *Esti Kornélra* és másokra! A „tényirodalom” térhódítása többek között a tudományos objektivitás irodalmi vetületeként is értelmezhető. A szociográfia, mely a két világháború közötti időszakban nemritkán a hiányzó szociológiát volt hivatott pótolni, változatlanul nagy népszerűségnek örvend. Moldova riportkönyvei hiánycikknek számítanak a könyvpiacra. A tudományos és szépirodalmi sajátosságokat egyaránt magáénak valló esszé lényegénél fogva talán a legalkalmasabbnak tűnik a szorosán vett szépirodalom túlmutató problémák felvetésére, részben pedig egy sajátosan laza, szabad, csapongó problémakezelésre. Mindebből azonban közel se következik az, hogy az esszé olyan nagy jelentőségű lenne napjainkban, mint volt pl. a harmincas években, amikor is egy egész nemzedék legadekvátabb önkifejezési formájává vált.

Az ily módon értelmezett esszének, mely tudomány és szépirodalom között próbál egyensúlyozni, nincsenek messzire nyúló hagyományai a jugoszláviai magyar irodalomban. Maga a műfaj inkább csak az ötvenes évek táján válik jelentősebbé, majd a hatvanas években a *Symposion* köré csoportosult írók kísérleteznek vele. Az eszmény a „lírai” esszé, mely elsősorban szépirodalmi igényekkel lép fel témaválasztását és nyelvi-stilisztikai megoldásait tekintve egyaránt. A hetvenes években azért is keltettek figyelmet Varga Zoltán *Híd*-ben publikált esszéi — melyek sorát még 1977-ben az *Állat és ember között* c. „jegyzet” nyitotta meg, majd 1979-ben az *Értelmet az életnek* c. „reflexió” folytatta —, mert e hagyományoktól eltérően új érdeklődési területet jelenítettek meg. Ezek az írások 1984-ben *Búcsú az utópiától* címen gyűjteményes kötetben is napvilágot láttak.

A *Búcsú az utópiától* c. kötet szerzője számára az esszé nem a líra, hanem a racionalizmus műfaja, elsősorban nem nyelvi, hanem szellemi kaland. Olyan kaland, melynek kiindulópontját antropológiai, etológiai, valástörténeti vagy akár atomfizikai és más tudományos felismerések alkotják, vagy mindezek asszociációs gondolatláncként bekapcsolódhatnak az írói okfejtés menetébe. A témaválasztást a modern tudományok iránti fokozott figyelem mellett a tudományos eredmények iránti bizalmatlanság is ösztönzi. Ez az ambivalens viszony sajátos írói beállítódást hoz létre. Varga számára magától értetődő, hogy egyszerre törekszik gondolatainak tudományos megalapozottságot keresni, felfigyelni az újabb megközelítésekre és eredményekre, de ugyanakkor legalább ilyen elszántsággal igyekszik az „immár rég határozott formát öltött, tudományosan definiált és tankönyvekbe iktatott tanítások felülvizsgá-

lására vagy legalábbis fokozottabb szkepszisre” — mint ahogy megfogalmazza esszékönyvének első írásában.

Varga esszéíró magatartásának egyik alappillére a kétely. A kételkedő elme nemcsak a tudomány jelenlegi korlátaira figyel fel, hanem a szellemi kötöttségeket sem tűri, s hajlamos olykor merésznek tetsző feltevésekbe bocsátkozni. Persze, a kételkedés nemcsak az esszéíró Varga Zoltán sajátja; szépprózai művei ugyanerről a beállítódásról vallanak. A kétely azonban sosem válik öncélúvá: nem az elbizonytalanítás, hanem a túlzott leegyszerűsítés ellen hat, s épp a valóság, az élet, a világ pontosabb megismerését célozza. Varga esszékönyve a modern tudományok újabb felfedezéseire alapozva vagy azokkal vitába szállva általános lételméleti kérdések megragadására törekszik. Tudatosan mellőzve minden szabályt, elvárást, pusztán gondolati úton próbál választ találni a ma emberének néhány alapvetően fontos problémájára. Mindenekelőtt az emberi élet és emberi érték áll figyelmének középpontjában.

Élet és halál, élet és érték kérdései, a létezés legalapvetőbb vonatkozásai minden kor szellemének megfelelően más és más formában vetődtek fel.

Ilyen az ember. Egyedüli példány.
Nem élt belőle több és most sem él,
s mint fán se nő egyforma két levél,
a nagy időn se lesz hozzá hasonló.
(...)

Keresheted őt, nem leled, hiába,
se itt, se Fokföldön, se Ázsiába,
a multba sem és a gazdag jövőben
akárki megszülethet már, csak ő nem.

— siratja a halállal mindörökre megsemmisülő életet Kosztolányi. Napjainkban emberi élet és érték kérdései ismét új dimenziót kaptak. Míg Kosztolányi versében az emberi élet, megismételhetlensége miatt, önmagában értéknek számít, az azóta eltelt évtizedekben a genetikai kutatások és az orvostudomány fejlődése által előállt helyzetben sokkal kiélezettebb formában merül fel nemegyszer ez a probléma. A statisztikai adatok tükrében nyilvánvaló, hogy az értelmi fogyatékosok száma az utóbbi évtizedekben folyamatosan nő. Az orvostudomány segítségével életben tarthatók — a vegetatív lét szintjén — olyan súlyos agyi károsodást szenvedett betegek is, akiknek korábban semmi esélyük sem volt erre. Az örökléstan kutatások feltárták a korábban befolyásolhatatlannak vélt szellemi fogyatékoság, veleszületett rendellenességek, öröklött ártalmak és betegségek okait, s nem lehetetlen, hogy a közeljövőben lehetségessé válik a genetikai folyamatokba való beavatkozás. Ezeknek a felismeréseknek a következtében az élet emberi tartalmának és értelmé-

nek megítélése szélsőséges esetekben nem egyszerű feladat. Varga Zoltán esszéiben az ember biológiai és társadalmi meghatározottságának ellentmondásai között egyensúlyozva kísérel meg állást foglalni e kérdésben. „Bármi legyen is e téren az igazság, tisztán racionálisan gondolkozva oda jutunk, hogy az ember fogalma végső soron elválaszthatatlan az emberi értelem, illetőleg az emberi tudat fogalmától, s ebből adódóan az ember társadalmi lényként való meghatározásától is, úgyhogy az emberélet legfőbb értéként való definíciója ezzel áll összefüggésben” — fejtegeti *Emberélet és emberi élet* c. esszéjében, s ez a nézet Varga Zoltán szemléletének sarkköve. Az emberi érték pedig — fogalmazza meg fent említett írásában — „semmiképpen sem választható el olyan emberi attribútumoktól, mint amilyen az értelem, a kreativitás, az etikus gondolkodás képessége és az érzelemgazdagság, mindazoktól az emberi tulajdonságoktól tehát, amelyek az ember autonóm személyiséggé válásának, egyéniséggé formálódásának lehetőségét leginkább magukban hordják”. Az értelem, a ráció minden más emberi tulajdonsággal szembeni aprioritásának, fölényének elve Varga esszéirő attitűdjének és ezen túlmenően egész szépirodalmi munkásságának kulcsgondolata.

A *Búcsú az utópiától* c. kötetben a szerző sajátos koncepciót alakít ki az értelem „drámai helyzetéről”. Nézete szerint az „értelem, bár a létért való küzdelemben az ember mint faj esetében győztesnek bizonyult, (...) önmagában sohasem képes erőként hatni. Hanem fizikai erőáttételre is szüksége van, akkor hatékony csak, ha valamiképpen erőt irányíthat, erőt tarthat mozgásban”. Mindebből pedig következik, hogy az értelem ellentmondásos és kétarcú, mert mindig az a perdöntő, hogy „vajon az értelem az erővel, illetve a hatalommal együtt létezett és lépett-e föl, képes vagy hajlandó volt-e a hatalom pozíciójába kerülni vagy még inkább az erőnek szembeszegülő értelem lehetőségeit keresi, a meglévő hierarchia védelmezőjévé vagy támadójává, konstruktív vagy destruktív erővé, ha éppen úgy tetszik”. Ez utóbbi gondolatok *Élő szervezetek, szervezett élők* című esszéjéből valók, s híven tükrözik, hogy az író, szemléletének megfelelően még a hatalmi struktúrák kialakításában is meghatározó szerepűnek véli az értelmet, és döntő fontosságot tulajdonít neki az ember társadalmiságának, történeti és osztályszerveződésének kialakulásában is.

E merésznek tűnő értelemfelfogással — mely még attól sem riad vissza, hogy az értelem hierarchiája szerinti klasszifikációt képzeljen el, bár megállapítja, hogy ennek egyetlen létező szervezeti struktúra sem kedvez — a szerző több kisregényében, elbeszéléseiben is találkozhatunk. A *Hallgatás*, a *Lakoma*, a *szentségtörő*, a *Nátán* vallásos-mitologikus parabolakeretbe ágyazva az értelem „drámai helyzetéről” vall: létezés és tudatosság összefüggéseinek vizsgálata mellett az erővel szövetkező, vagy még inkább az erőnek szembeszegülő értelem lehetőségeit keresi,

miközben az esszéekben kifejtett koncepciónak megfelelően eszmerendszerek győzelmének vagy bukásának tekinti a történelmi folyamatot.

Az ily módon kinagyított, túldimenzionált értelem fényében különösen szembetűnővé válnak mindazok a szemforgató áligazságok, szemérmeskedő eufémizmusok, melyek civilizációnk jelenlegi szakaszában az emberi élet kritikussá váló szituációiban feltétlenül megmutatkoznak. Varga esszékötetének nagy része épp ezeket a közhasználatú hazugságokat állítja vizsgálódása — és kíméletlen kritikája — középpontjába.

Esszé és kritika viszonya, mint tudjuk, legalább olyan problematikus, mint tudomány és esszé szintézise, összebékítése. A kritikai esszé fogalma önmagában paradoxonnak tűnik, és éppolyan belső önellentmondást feltételez, mint a „tudományos esszé” megjelölés. Hiszen hogyan lehet — és egyáltalán lehet-e — összeegyeztetni a szigorúan fegyelmezett, ítéletalkotásra törekvő műfajt, a kritikát, a lényegéből következően laza, szabad, csapongó — mondhatnánk úgy is: fegyelmezetlen — esszével, melynek határait az esszéíró egyénisége szabhatja meg? S ugyanakkor szembetűnő az is, hogy már a harmincas évek nagy esszéírói — Szerb Antal, Halász Gábor — mennyire vonzódnak a kritikai esszéhez, s ezzel mintegy a kritikai esszé hagyományait is megeremtik.

Varga Zoltánnál sem véletlen a kritikai hangvétel: racionalizmuson alapuló, kételkedő magatartásából szinte szükségszerűen következik. Bár az író nemcsak esszéiben üt meg kritikai hangot. *Periszkóp* c. kötete és folyóiratokban megjelenő kritikái tanúskodnak a műfaj iránti érdeklődéséről. Az esszéekben megfigyelhető kritikai hozzáállás azonban az értelmező-elemző beállítódásban megnyilvánuló rokon vonások ellenére is számos sajátosságban eltér a kifejezetten bírálóknak szánt írásoktól, de általában a kritikai esszéek módszerétől is. Az esszéíró Varga Zoltán kritikai magatartásának jellemző sajátossága a problémaközpontúság. Bíráló megjegyzései nem egyes szerzők bizonyos műveire irányulnak, hanem azok csupán apropót szolgáltatnak az általuk tárgyalt problémák átgondolására és e problémák kapcsán felmerült hiányosságok, tévedések korrigálására. Noha szembetűnő, hogy az író számára a legkülönbözőbb szakterületek körébe tartozó könyvek, jelenségek szolgálhatnak kiindulópontul, mégsem szelektál e művek jellege, fajsúlya, tematikája, talán még világlátása, szemlélete között sem. S éppígy nem foglalkoztatja az a kérdés sem, hogy az adott szerzők hogyan, mennyire következetesen vagy következtelenül fejtik ki témájukat; ők csakis és kizárólag addig nyugtalanítja a figyelmre méltatott mű vagy jelenség, amíg inspiráló ösztönzést kap tőle. És ebből a szempontból békésen megférnek egymás mellett a legkülönbözőbb írások és a legkülönbözőbb szerzők: Konrad Lorenz, Czeizel Endre, Jane van Lawick-Goodall, Huxley, Jókai Anna, Cs. Szabó László és mások. Varga nem arra törekszik, hogy olvasottságát, műveltségét csillogtatva neves szerzőnk reprezentatív arzenálját vonultassa fel, ők kizárólag a probléma érdeklő, mellyel az általa említett

művek foglalkoznak. Varga nem törekszik arra, hogy rámutasson a kiindulópontnak választott mű erényeire vagy gyengéire, de annál hevesebben reagál maguknak a felvetett problémáknak a megoldatlanságára vagy az e problémák kapcsán elterjedt, esetleg tudományosan is megerősített tévedésekre, áligazságokra. Így pl. az *Értelmet az életnek* c. esszéjében az öngyilkosság kapcsán a halál abszurditásának paradoxonával, az *Emberélet és emberi élet* c. írásában a vegetatív lét és az értelmes emberi élet dilemmájával, a *Halál és hazugságban* a halálhoz való viszony letisztázatlanságával, a vigasztaló és önámító hazugságok sorával perlekedik. S miközben többi esszéjében is ellentmondásos problémák készítetik továbbgondolásra, tudományos és társadalmi vonatkozásban egyaránt érzékeny területekre tapint rá. Vagy azért, mert a klasszikussá vált magyarázatok a történelmi fejlődés során korszerűtlenné váltak, elavultak, s az új, meggyőző, tudományos igényű értelmezések még csak most vannak kialakulóban, vagy pedig azért, mert társadalmi szempontból kényes természetűeknek számítanak.

Az esszé lényege a kísérlet, s a kísérletező kedv nem idegen Varga Zoltántól sem. Az esszé kísérlet jellege Varga írásaiban oly módon érvényesül, hogy az allergikus pontokat jól érzékelő író késznek mutatkozik a nagy bizonyossággal definiált fogalmak felülvizsgálására, s miközben gondolatait szabadon hagyja csapongani, saját magyarázatokat próbál találni, újabb rálátással kísérletezik. Persze, nem hiszi, nem is hiheti, hogy megoldotta az emberi élet nagy gondjait, inkább az a szándéka — és előnye, pozitívuma is talán —, hogy fellazítja a bemerevedett gondolkodási sémákat, rugalmasabb, merészebb, néha meghökkentő eszmefuttatásokba bocsátkozva feszélyező szellemi kötöttségeket old le. A nyugtalan elmék merészségével eszkekedik alá még ingoványosnak tűnő talajra is. S épp „szentségtörés-kedvelése”, leleplező hajlama, szellemi kötöttségektől szabadult képzelete sodorja néha olyan távlatokba, amelyeket maga sem fogad el igazán. Szemléletének antropológiai meghatározottságát — mely Konrad Lorenz és Jane van Lawick-Goodall állatlélektani kutatásai iránti feltétlen rokonszenvből, az etológia fontosságának és eredményeinek felfokozott elismeréséből táplálkozik — nem tudja meghaladni, s ez arra készíti, hogy az emberi társadalom és az állatvilág között megannyi párhuzamos tendenciát vegyen észre. *Allat és ember között* c. írásában pl. az emberi és állati lét közötti határhelyezetekeket próbálja megvizsgálni. Az antropológia csapdájába eső író tetszetős analógiákat vél felfedezni bizonyos embertípusok kialakulásának elsődleges megjelenési formáját, az eszközhasználatot és a csoporthierarchiát illetően. *Élő szervezetek, szervezett élők* c. esszéjében pedig — még merészebb fordulattal — az élőlények és a társadalom egybevetésére, a társadalomnak élő szervezetként való szemügyre vételére vállalkozik. S mindez azért tűnik szükségesnek számára, mert ily módon „a hierarchia működési elvének általános érvényűségét, illetve a központosított fel-

építés hatékonyságát” látja bizonyítottnak, azt, hogy „az élő szervezet ugyanúgy az önérdékek (részérdékek) szabályozott és egyensúlyban tartott rendszere, mint maga az emberi társadalom is. Éppen csak sokkal tökéletesebb minden valaha létezett, ma létező, vagy egyáltalán elképzelhető társadalomnál” — fejtegeti. Ez utóbbi írásában maga a szerző is nagyon bizonytalan saját hipotézisét illetően: történelmi, tudománytörténeti visszatekintéssel igyekszik meggyőzni saját magát, sőt addig is elmegy, hogy felteszi a kérdést: „van-e egyáltalán értelme ennek az egybevetésnek. Szolgálhat-e bármiféle tanulsággal is?” Önmagának adott válaszában a minden szervezethez alapvonásának tartott hierarchia nézőpontjából létjogosultnak látja a párhuzamot, bár ezzel kevésbé sikerül igazán meggyőzni valakit is e teória hiteléről. De aligha hinnénk, hogy ez volt az írói cél. Sokkal inkább a kötöttségektől felszabadult szellem eszméjétekairól, ha úgy tetszik, utópisztikus megnyilatkozásairól van szó.

Varga esszékötetében tudomány és esszé, kritika és esszé ellentétpárjai után értelem és utópia viszonya a harmadik paradox reláció. Értelem és utópia között dúl a harc a könyv minden írásában, essék szó akár az emberi és állati lét átmeneti helyzeteiről, akár a struktúrák és élő szervezetek közti összefüggésről, akár az emberélet határhelyzeteiről. De míg tudomány és esszé, kritika és esszé paradoxona önellentmondásuk ellenére is valamelyest összebékíthető, értelem és utópia konfliktusára nehezebben derül fény. Az értelem, minden kötöttségtől szabadulva, önmagára hagyatkozva, pusztán logikai úton, a várakozástól eltérően nem visz közelebb a világ és az ember sokrétű viszonyának igazi, hiteles megértéséhez, hanem önmaga ellentétébe csap át: utópisztikus elképzeléseket szül. Varga esszékötetében — már a címválasztással is — értelem és utópia küzdelmében az értelem mellett tesz hitet. S noha e küzdelem során az értelem is elszenvedti a maga vereségeit — az író értelmezésében elsősorban „kiszolgáltatottsága”, „magára utaltsága”, „fegyvertelensége” miatt —, mégis megmarad a legfőbb „emberi princípiumnak”, mely a meglévő állapotok és a tudomány által előrevetített fenyegető lehetőségek közepette is képes önmagát felülmúlva mindezt egyedül meghaladni. Mert Varga Zoltán számára, aki az értelmet az oxigénhez hasonlíttja, bizonyosság csak egy van: „mindenre az értelem kínálhat csak megoldást. Azokra a bajokra is, amelyeket maga okozott”.

„Régi meggyőződésem, hogy a lírikusoknak egyetlen indító indulatuk van, s ha ez kiapad, akkor jól teszük, ha várakoznak, s azt lesik nem szűnő türelemmel, nem mutatkozik-e szívükben újabb? (...) Csak mit csináljon addig is az ember? ... talán képezze ki magát az essay stílusban addig is? végül az se csekélység. Ezt tettem tehát. S ebben már mutatkozik némi tervszerűség, csak épp hogy nem a kivitelben. Mert még essay-t is csak akkor írtam, ha megeredt bennem a szó-lás” — írja Füst Milán önvallomásában. S ezzel mintha *Látomás* és

indulat a művészetben c. művében kifejtett neves esztétikai nézetei is kissé mintha más színben tűnnének fel. Mert lehet, hogy a látomás és indulat hozza meg a művészet teljességét, és az értelmi tevékenységnek nincs lényegi szerepe, de az indulatot, az érzelmi töltést nem nélkülözhetik más műfajok sem. Az esszé pedig különösképpen nem. Még a Varga Zoltán-féle, értelemközpontú változata sem. Pedig Varga hajlamos az indulati töltés kendőzésére, talán ezért is vonzódik a prózai műfajokhoz. Különös, hogy kritikáiban gyakran sokkal szubjektívebb hangot üt meg, mint regényeiben, elbeszéléseiben, melyekben nemritkán az élményháltér csak többszörös áttételen keresztül jelenik meg. Értelemcentrikus esszéinek makacs és kérlelhetetlennek mondott racionalizmusa mögött is heves emotív töltésű indulatok lobognak, s minden rejtőzködés ellenére gyakran felszínre bukkannak. Legnyilvánvalóbban — s ezúttal az író által is alig palástolva — az *Emberélet és emberi élet* c. írásban, melyben Czeizel Endre népszerű tanulmányai és előadásai nyomán újragondolja a Taigetosszal kapcsolatos nyugtalanságunkat. Kíméletlen racionalizmusa felveti azt a sokunk által végiggondolni sem mert kérdést, hogy hol van az emberi élet határa, illetve az élet mikor veszti el emberi jelentését. És ami mindebből a maga tragikus konkrétságában következik: milyen etikai parancs és normarendszer húzódik meg a mögött a törekvés mögött, hogy az életképtelen, pusztán vegetálásra kényszerülő egyének életben tartása mulaszthatatlan kötelesség. Varga nem riad vissza attól sem, hogy feltárja a tucatszám problémát, ami ezzel jár, megkérdőjelezi a vegetatív lét boldogságkoncepcióját, megpróbálja kétségbe vonni az „érzelmi humanizmust”. S noha, mint annyiszor, ezúttal is mély meggyőződéssel hangoztatja, hogy az ember fogalma elválaszthatatlan az emberi tudat, az emberi értelem fogalmától, mégis, saját felismerésének tükrében — mely szerint „bármilyen kiindulópontonról fakadjon is valamely etikai természetű alapgondolat, szükségszerűen mindig önmaga ellentétébe csap át, életidegen lesz, sőt emberellenessé válik, valahányszor azt következetes logikával a legvégsőkig végigvesszük” — kérlelhetetlen racionalizmusa meghátrálásra kényszerül az áldozatvállalás előtt, s végül is, mint mindannyian, az emberi élet sérthetetlensége mellett tesz hitet.

Varga esszékötetének motívumai, mint ahogy írói magatartásának leglényegibb vonatkozásai is, korábbi elbeszéléseiben, regényeiben felismerhetően jelen vannak. Különösen a *Hallgatás* c. kötet kisregényei idézik az emberi lét értelmének és értelmetlenségének végső kérdéseire választ kereső írói beállítódást, a létezés és tudatosság viszonyait elemző szemléletet. Hiszen *A szentségtörőben* a lét egyenlő a vegetálással, s a szuverén tudat a felismerés szintjén éppen csak megjelenik; a *Hallgatás* c. kisregényben pedig ennek épp a fordítottja következik be: a tudat elfojtása, a lét vegetatív szintre süllyesztése. Így lesz a *Hallgatás* a vegetatív lét elleni küzdelem könyve is más gondolati összetevők mellett,

mint ahogyan a *Búcsú az utópiától* c. kötet végső konklúzióinak is ez a gondolat az egyik alappillére. S ez annál is inkább figyelmet érdemel, mert a szépítő múltba néző tekintetét az esszéíró jelenre és jövőre figyelő szemlélete váltja fel, példázva a szellemi magatartás folytonosságát.

„Mert napjainkban mindazt, amiből kiutat keresünk, többé nemcsak a már meglévő állapotok jelentik, hanem azok a fenyegető lehetőségek is, amelyeket a tudomány eredményei a túlságosan is tökéletes szervezettség távlataként kínálnak. Alighanem attól is függetlenül, képes lesz-e az ember valaha felmérni a még csak csirájában mutatkozó személyiség jövőbeli dimenzióit” — olvashatjuk az *Értelem és utópia* c. írásban Varga esszéinek végső tanulságát. Az „értelem keresése” s a vele járó kételkedés és kritika Vargánál, esszéiről vagy bármilyen más szépirodalmi műfajról is legyen szó, sosem válik öncélúvá. Mint ahogy írásaiból kibomló világképe sem pesszimiztikus. A „személyiség jövőbeli dimenzióit” szem előtt tartva a „meglévő állapotok” és a „fenyegető lehetőségek” közepette érzett felelősségvállalás motiválja arra, hogy ismeretei alapján átgondolja emberszemléletünk megoldatlan kérdéseit. Szokatlan esszéírói célkitűzés, mely nem is a szokásos értelemben definiálható esszét eredményez. Témaválasztását, problémaérzékenységet és -megközelítést, racionális-magyarító nyelvezetét illetően egyaránt eltér a műfaj le nem fektetett, de annál következetesebben alkalmazott gyakorlatától. A kultúra, a művészet, a művelődéstörténet, a költészet helyett inkább az emberi létezés legalapvetőbb kérdései vonják magukra a figyelmét; népek és történelmi századok helyett a mai ember kritikussá váló élet-szituációi foglalkoztatják, s a velük kapcsolatos ellentmondások aggodalommal töltik el. Elsősorban azért, mert e problémák sosem elvontan, tértől-időtől függetlenül, hanem napjaink konkrétságában merülnek fel számára. „De talán térjünk vissza a jelenbe inkább” — szólít fel *Unnep és örömmélny* c. írásában. „Félmilliárd éhezőnkhez, neutronbombáinkhoz, »helyi« háborúinkhoz. Olajfoltos tengereinkhez, szennyeződő légkörünkhöz, oxigénforrásul szolgáló pusztuló őserdőinkhez. Kábítószerélvezőinkhez és bűnözőinkhez. Öngyilkosainkhoz és magányos öregjeinkhez. Véres merényleteinkhez és túsdrámáinkhoz...” S napjaink így módon felfogott konkrétságában, akár az értelmes emberi élet lehetőségéről, akár az öngyilkosságról, akár az antipszichiátriáról vagy éppen az autentikus közösségek hiányáról essék szó, Vargával egyetértően sokkal inkább a problémák megoldatlanul hagyásától, mintsem túl jól sikerült megoldásától kell tartanunk.